

Бідність як економічна категорія: проблеми теорії

Кінець 80-х - початок 90-х років минулого століття – це епоха, що увійшла в історію нашого народу під знаком вагомого вибору. Суспільна свідомість дозрівала до рівня сприйняття неминучості не тільки політичних перетворень, які викликали крах Радянського Союзу, а й доленосного для всього пострадянського простору економічного орієнтиру. Створення приватної власності, формування ринкового механізму започатковували ефективне функціонування сфери виробництва товарів та надання послуг.

З усвідомленням економічних переваг виробництва, що на шляху до ринку переживає період глобальних перетворень, спрямованих на побудову високопродуктивного, маневреного, конкурентоздатного, господарського механізму, прийшло і розуміння глибини соціальної суті оновлень. Населення України за рівнем доходів швидко розділилося на дві групи: багату меншість і бідну більшість. Формування третьої економічної сили – людей із середнім достатком, – на яких базується внутрішня стабільність розвинених країн, у вітчизняних умовах внаслідок повільного процесу ринкових перетворень затяглося.

У цьому й криється головна загроза соціально-політичній стабільності. Без “армії” членів суспільства із середнім достатком неухильно зростає прірва між заможними, котрі невпинно продовжують нагромаджувати свої капітали, і зубожінням переважної більшості населення країни, яке постійно віддаляється від порога малозабезпеченості, все глибше поринаючи у злидні.

Феномен чи закономірність? Свого часу відомий економіст Прудон вважав бідність явищем універсальним, характерним для всякої економічної системи і для всіх часів існування людства. За первіснообщинного ладу, коли, здавалося б, майнової нерівності між членами племені не було, все ж існували

протиріччя між племенами чи родами. Та община, що займала кращі землі, пасовища, природні угіддя, багаті рибою і звіром, перебувала в економічно вигідніших умовах, легше переносила скрути, маючи базу для виживання.

Із розвитком наступних формацій змінювався уклад економічного буття, але фактори, що зумовлювали бідність індивідуума або сім'ї, залишалися традиційними, лише трансформуючись під впливом історично-соціальних реалій. Втрата здоров'я чи не завжди вела до зубожіння, як і пияцтво, небажання працювати. З розвитком продуктивних сил і виробничих відносин у суспільстві бідніли ті, хто внаслідок низької кваліфікації витіснявся з ринку праці, втрачав майно чи деградував, як особа, опинившись у полоні шкідливих звичок (наркотики, алкоголізм, азартні ігри).

Відсутність прагнення до матеріального збагачення може мати й іншу природу – соціально-психологічну. Філософ Григорій Сковорода, обравши шлях морального служіння народу, став мандрівним просвітителем. В ім'я цієї ідеї він відмовився від матеріальних благ. З глибин історії до нас дійшли його слова про те, що сопілка і вівця – важливіші царського вінця.

Сучасне “паломництво” українців за кордон викликане прагненням отримати заробітки, яких не можна знайти на рідній землі. Але там висококваліфікований спеціаліст-громадянин нашої країни нерідко змушений найматися на виконання низько кваліфікованої роботи. Так диктують обставини. Адже іноземні ринки праці відчують потребу в малооплачуваних (за мірками цивілізованого світу) працівниках. Потреба в дешевій робочій силі відчувається й в Україні. Тільки рівень малооплачуваності в нас і за кордоном – поняття далеко не тотожні.

Втім, для будь-якого суспільства бідність з явища переростає в серйозну проблему, якщо розвивається соціальна напруга. Аби не сталося вибуху, держава змушена вживати превентивних заходів, вдаватися до регулювання у соціальній сфері. Започатковуються відповідні програми, що мають на меті пом'якшити проблему бідності. Суспільство виробляє певні критерії доходу і

для тих, хто не досягає мінімальної межі, встановлюються пільги, дотації, субсидії, допомоги тощо.

При цьому не ставиться мета викорінення бідності взагалі, оскільки таке є утопією. Державне регулювання у соціальній сфері націлене на зміну якісної характеристики бідності. Йдеться про сприяння в елементарному, насущному, необхідному для виживання. Проте при підвищенні загального рівня благополуччя підходи до критеріїв малозабезпеченості змінюються у бік збільшення. Відбувається черговий спіралевидний виток, на якому знову з'являється певна кількість населення, прибутки якого не відповідають стандартам.

Бідність – категорія економічна. Вона існує в будь-якому суспільстві, маючи свої виміри, характерні особливості, які відображають пропорції між продуктивними і споживацькими силами. Коли баланс між ними порушується, держава неспроможна соціально захистити населення і проблема бідності загострюється. Бо все більша частина членів суспільства позбавлена можливості задовольнити свої нагальні потреби.

В Україні потреба пов'язана із зменшенням реальних доходів населення, появою масового безробіття, падінням обсягів виробництва, високими темпами інфляції, дорожнечою на споживчому ринку, нестачею коштів у бюджеті. Економічна і фінансова криза, посиливши матеріальні скрути, тісно ув'язала соціальний аспект проблеми бідності з виробничим фактором. Адже без динамічного розвитку господарського організму марно сподіватися на поліпшення життя широкого загалу.

Доходи мільйонів співвітчизників значно нижчі прожиткового мінімуму. Сім'ї заклопотані не тим, що відкласти на “чорний” день, заощадити з прицілом на створення мінімального капіталу, як ресурсу, котрим при нагоді можна було б вигідно оперувати, а розподіляють видатки на поточні потреби. Треба придбати одяг, взуття, шкільні приладдя дітям – це мінімум необхідного. Проте він означає попит і призводить до пожвавлення торгівлі товарами, які умовно можна назвати споживчим стандартом.

Виробництва, що спеціалізуються на продукції широкого вжитку, отримують імпульс до нарощування оборотів. Підприємства інших галузей, навпаки, змушені згортати програми розвитку. Ось чому ріст бідності, призводячи до перекосів у галузевому розвитку, стає фактором структурної кризи в економіці. І тут процеси регулювання мають бути спрямовані на підтримку в суспільстві ринково-ефективного рівня доходів індивідуумів.

Г. Спенсер підкреслював, що економічна нерівність створює передусім психологічний стимул для ефективної праці. Природно, бо людина зацікавлена в отриманні вищого заробітку за свій труд, аби поліпшити сімейне благополуччя [3].

У соціально-орієнтованій економіці ріст матеріальної нерівності не стає підґрунтям до масового невдоволення, якщо становище малозабезпечених верств населення не погіршується внаслідок реалізації соціальних програм, котрі підтримують суспільну рівновагу. При цьому все-таки зберігається альтернатива між ростом економічної ефективності та соціальною справедливістю.

Ідеально, коли прогрес у виробництві супроводжується розширенням бази соціальних гарантій, ростом обсягів і кількості допомог. Правда, різні пільги, субсидії вимагають суттєвого зростання бюджетних асигнувань. Оскільки дохідна частина бюджету формується з податків та зборів, то вони, як правило, зростають. Це прийнято називати “податковим пресом”, який тисне на економічно активну частину суспільства.

Наслідки очевидні. Безпосередні виробники опиняються в не вигідних для них умовах: більше заробляють – більше віддають. А споживацький прошарок живе в атмосфері “мені мусять дати”. Тому життєво необхідним стає пошук рівноваги між ефективною економічною доцільністю і справедливістю. Баланс здатний забезпечити стабільність у суспільстві. Здається, це нині усвідомлюють усі. А наукове обґрунтування досягалося упродовж віків умами багатьох економістів, соціологів, політологів. Творча думка в пошуку логічного висновку пододала тривалий шлях.

Європа. ХУІІІ століття. Економісти А.Сміт, П.-Ж.Прудон, Г.Спенсер, Т.Мальтус, Д.Рікардо, вивчаючи тему бідності, стояли на так званих соціал-дарвіністських позиціях. Ідея, яку вони сповідували, ґрунтувалася на вченні Чарльза Дарвіна про природний відбір, про виживання сильнішого. Прибічники цієї течії були досить категоричними, вважаючи, що соціальна нерівність неподоланна, а тому всілякі соціальні реформи не дають результатів. Сповідувався принцип особистої відповідальності за своє благополуччя.

Ж.Прудон пішов далі, визначивши два типи бідності: відносну та абсолютну. Він віддавав належне не лише факторам фізичного виживання, а й звернув увагу на потребу людини відповідати прийнятим у суспільстві стандартам. І нині у свідомості індивідуума живе бажання робити щось так, аби не гірше, ніж у інших.

Для Е.Реклю, К.Маркса, Ф.Енгельса – представників іншого напрямку у вивченні питань бідності – малозабезпеченість рівнозначна соціальному злу, породжується певним типом розподілу результатів праці. У схемі, виведеній Карлом Марксом, вказується на співвідношення виробництва і додаткової вартості. Реклю необхідною умовою подолання бідності визнавав рівний розподіл продуктів та товарів між членами суспільства, вирахувавши фізіологічний мінімум існування. Марксизм же бідність розумів, як відсутність засобів виробництва у найманих працівників, а її рівень оцінював відповідно до життя процвітаючих капіталістів.

Кожна наукова теорія містила раціональне зерно. У зіткненнях думок народжувалися і шліфувалися підходи до глибокого і всебічного вивчення теми бідності.

Ще в кінці ХІХ століття англійські економісти С.Буш та Б.Роунтрі виступили з концепцією абсолютної бідності. У 60-х роках ХХ століття американець М. Оршанський поглибив цю теорію, яка побудована на аналізі основних потреб особи чи сім'ї, і започаткувала терміни фізіологічних потреб та мінімального споживчого кошика [5]. Ці категорії в нинішньому ужитку стали постійними. Економісти минулого мінімальний споживчий кошик

визначали з розрахунку вартості дієти, яка дозволяє організму жити, плюс мінімум необхідного в житті, одязі, взутті.

Теорія абсолютної бідності не раз зазнавала критичних випадів. Опоненти наголошували на слабкому місті, скажімо, що не можна навіть умовно закладати в один кошик набір продуктів, необхідних для здорового, у розквіті сил, працівника та людини похилого віку. Тим паче, що споживча корзина американця різко відрізняється від українського кошика, на вмісті якого серйозно позначилася глибока криза.

До речі, погляди представників різних течій теорії абсолютної бідності також містять відмінності. Б.Роунтрі підкреслював, що сім'я може бути бідною, бо їй не вистачає заробленого для існування або через нерозумні, непродумані витрати.

Е.Енгель, проаналізувавши статистику бюджетів домогосподарств, підмітив цікаву закономірність: видатки на харчування зменшуються, коли збільшуються доходи господарства. Звідси був прокладений місток в економічній теорії до вирахування коефіцієнтів затрат на харчування. Невдовзі був встановлений своєрідний поріг: бідна сім'я тратить більшу частину доходу (коефіцієнт затрат високий) на харчування, а багата, навпаки, тому в неї коефіцієнт затрат нижчий.

Цим показником можна користуватися при аналізі економік слабо розвинених країн, коли вивчаються природа та характер бідності. До них, на жаль, належить і Україна. В індустріально потужних державах підвищення коефіцієнта затрат на харчування зумовлене іншим, ніж у нас, стилем і рівнем життя, його укладом. Скажімо, витрати на делікатеси – також видатки на харчування, проте вони є ознакою заможності, а не бідності.

На Заході особливого поширення набула економічна теорія відносної бідності, яка також має кілька напрямків. Англійці С.Мілер та Р.Робі визначають бідність, як причину нерівності в суспільстві [6]. Лауреат Нобелівської премії індієць А.Сен, у свою чергу застерігав, що бідність не може

бути ліквідована і будь-які заходи не приведуть до повної перемоги з цим соціальним злом [7].

Є й інша думка, яка полягає в тому, що можна побудувати суспільство, в якому не було б нікого, хто мав би дохід нижчий, ніж половина середньостатистичного доходу. Твердження, на жаль, далеке від реальності, ґрунтується на сталості, постійності, не враховуючи змін стандартів у житті. Приміром, сім'я має дохід дещо нижчий від половини медіанного, але володіє престижним авто, модерним житлом, зручною і облаштованою дачею, коштовностями. Чи належить вона до бідних? Звісно, ні.

Тепер інша ситуація. Загальне падіння в доходах членів суспільства не змінює відносної межі нерівності. Адже багатий отримує менше і бідний – також. Проте заможному доведеться економити на предметах розкоші, а малозабезпечений в той же час змушений недоїдати.

Соціологи висунули так звану концепцію “відносних нестатків”. Особа порівнює себе з іншими. На фоні бідних її матеріальне благополуччя виглядає прийнятно, чого не скажеш, коли за порівняння брати багатих. Не слід забувати і внутрішні переконання індивідуума. Є люди, котрі не мають коштів на предмети розкоші, проте задоволені тим, чого досягли. Інші невдоволені навіть високим рівнем доходів, прагнучи володіти ще більшими. Себто, існує співставлення і порівняння себе з іншими соціальними групами.

Близька до концепції “відносних нестатків” і теорія розуміння бідності як оціночного судження. Американці М. Оршанські та Е. Хобсбаун зазначають, що бідність несе в собі відгомін тих процесів і тенденцій, котрі характерні для даного суспільства [4].

З даного приводу цікавим є порівняння, приведені Б.Генкінім з життя американського психолога і спеціаліста по медитації Р.Альперта, котрий описував своє добровільне заточення в Гімалаях, як екстаз по відношенню до сприйняття таких же умов американськими військовополоненими льотчиками, для котрих це було жахом [1].

А тепер про напрям, який розглядає бідність крізь призму політичної дефініції. Він бере за основу політичні кроки в ідеології суспільства і курсі його керівної верхівки. Це уречевлюється, наприклад, у законах про соціальне забезпечення, відображається статистичними параметрами, визнаними на офіційному рівні. В Англії користуються показником лінії бідності, під яким розуміють процент надання допомоги особам та сім'ям, які відповідають критеріям, що заведені у спеціальні шкали соціального сприяння.

Найважливішим критерієм, котрий характеризує бідність є мінімальний споживчий бюджет. Фактично він є тим показником вартості життя, який відділяє межу між забезпеченістю і бідністю [2]. Думається, варто не тільки зосереджуватися на економічних факторах проблеми бідності. Адже в такому разі за кадром залишається не менш важливе: соціальні умови. Тому прийнятним стає узагальнюючий підхід, який поєднує соціологічне розуміння з економічним, інтерпретує матеріальне і соціальне благополуччя щодо сучасних умов.

Економічний аспект забезпеченості визначає рівень доходу, необхідний для задоволення потреби в певних товарах та послугах. Соціологічний, зі свого боку, акцентує на мірі соціальної участі особи в діяльності суспільства. На думку дослідників соціальної поведінки людей, кожен індивідуум зорієнтований, як мінімум, мати стандартний пакет товарів і послуг, доступних середньостатистичному члену суспільства.

Мільтон Фрідмен став основоположником школи людського капіталу, вибудованій на теорії розподілу доходів. Він дослідив і обґрунтував залежність частки доходу, що витрачається на споживання, від постійного або очікуваного прибутку. Співвідношення доходів і споживання населення США, зафіксовані протягом ста років, були проаналізовані Фрідменом. Він вказував на те, що постійне споживання не змінюється, навіть, коли дохід тимчасово збільшується (зменшується).

На психологічно віковій зміні у виборі життєвого стандарту звернув увагу Франко Модельні. Він зробив висновок, що молоді мають прагнення

підтримувати високий стандарт побуту, вкладаючи прибутки у нерухомість, матеріальні цінності; старші схильні витратити заощадження, живучи за рахунок надбаного упродовж активного життя.

Провідні представники французької економічної школи даного періоду виходили з позиції, що ніхто не може стати багатим, не зробивши при цьому когось біднішим. Тому держава мусить адекватно маневрувати податковим законодавством, ціновою політикою, підтримуючи в суспільстві прийнятний рівень диференціації доходів

Соціальні виразки, пов'язані з кризовими явищами в сучасній економіці багатьох пострадянських країн, продовжують серйозно турбувати громадськість і поштовхувати науково-дослідницький пошук, спрямований на всебічне розуміння природи негараздів, шляхів та можливостей їх подолання, визначення орієнтирів, до яких треба йти в ім'я загального блага.

Література

1. Генкин Б.М. Экономика и социология труда. Учебник для вузов.—М.: Издательская группа НОРМА—ИНФРА, 1999.—384с.
2. Мандибура В.О. Рівень життя населення України та проблеми реформування механізмів його регулювання.— К.: Парламентське вид-во, 1998.— 256с.
3. Спенсер Г. Социальная статика. Изложение социальных законов, обуславливающих счастье человечества. СПб., 1906.— 357с.
4. Orshancku M. How Poverty is Measured// Social Security Billethin 29/2, 1966.
5. Orshancku M. Recounting the Poor: A Five Year Review// Social Security Billethin 29/4, 1966.— P. 20-35.
6. Miller S.M. and Roby P. Poverty: Changing Social Statification.— London: Heinemann, 1970.
7. Sen A.K. Poor, Relatively Speaking// Oxford Economic Paper.— №35.—1983.